

Погребові казання українських проповідників XVII століття

Олена МАТУШЕК

У статті розглянуто погребову проповідь Кирила Транквіліона Ставровецького зі збірки *Євангеліє учительне*. Зроблено висновок, що цей текст містить виразні ознаки впливу католицького проповідництва: проповідь має структуру казання, містить розважання на філософсько-богословські теми. Вплив проявляється також в художніх особливостях тексту (картинність зображення, антитези, персоніфікації, мотив подорожі, топос дороги). Текст Ставровецького проаналізовано в широкому контексті українських казань такого типу XVII ст. Серед них – проповіді Касіяна Саковича, Мелетія Смотрицького, Захарії Копистенського, Петра Могили, Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича.

Ключові слова: барокова проповідь, погребове казання, сарматський ідеал.

Казання погребові з'явилися у літературі Київської митрополії у 20-ті роки XVII ст. Ці проповіді були частиною ритуалу поховання людини. Очевидно, що появі таких текстів сприяла суспільна мода на виголошування промов на похороні. Джерелом таких казань був Захід: і католицький, і протестантський.

На жаль, літературознавці лише спорадично цікавилися деякими з цих текстів. Зокрема, Сергій Маслов розглянув *Казання Мелетія Смотрицького, присвячене Леонтієві Карповичу*¹, а Михайло Возняк опублікував проповідь *Поученіє при погребь Софієй княгині Чарторьской* Лаврентія Зизанія та порівняв його з текстом Захарії Копистенського, визначивши їх структуру й західні джерела². Аліція Новак

¹ С. Маслов. Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича // *Чтения в историческом обществе Нестора-лѣтописца*, кн. 20, вип. 2. 1908, с. 101–119; вип. 3, с. 121–155.

² М. Возняк. Причинки до студій над писанням Лаврентія Зизанія // *Записки НТШ*, т. 83. 1908, с. 31–86.

на матеріалі православного жалобного письменства України та Білорусі студювала філософсько-богословські проблеми вічності і дочасности, гріха та покути, життя і смерті й ин.³

Наше завдання – розглянути погребну проповідь Кирила Транквіліона Ставорецького в контексті українських казань такого типу XVII ст.

У Польщі ці промови мали дві різні форми. З одного боку, то були догматично-апологетичні розважання. У XVI ст. авторами таких жалобних текстів були проповідники Гродзіцький і Верещинський. З другого боку, інший тип погребових промов мав похвальний елемент, тобто це були панегірики. Так писали казнодії Поводовський, Бялобжеський і Скарга, а також Старовольський та Бірковський⁴.

Панегірик – жанр, відомий у літературі ще з античних часів. Християнські автори запозичили його, а об'єктом похвал зробили спочатку мучеників за віру, а згодом і всіх святих. Серед християнських письменників, котрі вдало працювали в цьому жанрі, були Григорій Назіянзин, Василій Великий і Амвросій Медіолянський. Теоретичною основою польських панегіриків священик Мечислав Бжозовський називає працю Гермогена «Прогимнасмата», яку переклав латиною і видав Присціян під назвою «De praexercitamentis rhetoricis, quae Graeci progymnasmata vocant»⁵. Загальна схема панегірика, за Гермогеном, охоплювала кілька пунктів. Хвалити людину треба було «від народу, країни, роду, народження, середовища, виховання, природи душі й тіла; занять, цнот, зовнішніх обставин, від часу, коли жила людина; від роду смерті; від того, що прийшло по смерті; з порівняння»⁶.

В українських погребових промовах зв'язок із польськими католицькими джерелами простежується протягом цілого XVII ст. Теоретичний виклад про похоронну промову дає *Наука* Йоаникія Галятовського. Для автора це – тематичне казання, тему якого беруть із Біблії; ексордіум містить роздуми про смерть; нарація – панегіричні вихваляння; конклюдія – прощання померлого з близькими людьми. На конкретних прикладах Галятовський показує, від яких топосів можна вибудовувати кожную з частин. Скажімо, джерелами для мікророздумів можуть бути теми смерті, світу-хамелеона, надії людини у Бозі, життя-бігу, духовної зброї. Якщо

³ A. Z. Nowak. *Człowiek wobec wieczności*. Kraków 2008.

⁴ M. Brzozowski, ks. *Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI–XVIII) // Dzieje teologii katolickiej w Polsce*, т. 2, ч. 1. Lublin 1975, с. 388.

⁵ Там само, с. 408.

⁶ Там само.

казання задумано як панегірик, тоді нарацію можна будувати «від шляхетства», «від прізвиська», «від імени», «з герба чи гельма», «від віку», «від життя людини певного стану, статі й роду занять», «від часу», «від місця». Галятовський перераховує чесноти, за які треба хвалити: до церкви ходив, проповідь слухав, убогим ялмужну давав, сповідався, причащався, мав надію на Бога, був терпеливим, послушним, слухав старших⁷.

Очевидно, українські проповідники черпали ще і з місцевих теоретичних праць із риторики та гомілетики. З того, що реконструювали Ярослава Стратій, Володимир Литвинов і Віктор Андрушко, є підстави констатувати: курси Києво-Могилянської колеґії в XVII ст. містили розділ про похоронні промови. Такі частини є в підручниках із красномовства *Iania oratoriae* (1677), *Rhetor roxolanus* (1689-90) Йоаникія Валявського⁸ й інших.

Українські поғребові казання можна поділити на дві групи за критерієм наявності/відсутності реального об'єкта зображення. Відтак перша група таких проповідей стосується універсальної ситуації похорону, ці проповіді є зразками текстів такого типу й виконують функцію прикладів для казної. Тексти другої групи присвячено реальній жалобній події, й вони мають реального адресата.

Універсальні зразки для проповідників написали Касіян Сакович, Кирило Транквіліон Ставровецький, Йоаникій Галятовський, Лазар Баранович.

Перший із таких текстів – проповідь *Матеріал для учинення подякованя при поғребѣ якого зацного человека* (1622) – належить Касіянові Саковичу⁹. Автор із допомогою різних прийомів виписує образ ідеальної людини свого часу й ті сфери, де вона може себе виявити з найкращого боку. Розгортаючи загальну сцену жалю за померлим, Касіян Сакович удається до риторичного засобу розділення цілого. Він називає людей, котрі сумують за померлим, і добрі справи покійника для них. При цьому проповідник уважав за потрібне згадати сім'ю, коло приятелів, державу, Церкву, всіх потребуючих. Уже на початку він окреслює

⁷ Йоаникій Галятовський. Наука, альбо Способ зложення казання // *Українська література XVII століття. Синкретична писемність. Поезія. Драматурґія. Белетристика*. Київ 1987, с. 117–124.

⁸ Я. Стратій. *Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии*. Київ 1982, с. 27, 36.

⁹ Касіян Сакович. *Матеріал для учинення подякованя при поғребѣ якого зацного человека* // С. Голубев. *История Киевской духовной академии*, вып. 1: *Период домогилянский* (Приложения). Київ 1886, с. 41–43.

свій текст як зразок, який може зазнавати розширення чи згортання («мало што придавши або унявши») з боку того, хто використає його для наслідування. Оцінювати людину Касіян Сакович радить за добрими справами: «Змерлого справы, дѣлности, услугованя, и доброе заховане его ку каждому»¹⁰.

Неважко помітити, що автор сповідує «сарматську філософію», викремлюючи її ідеї як пункти характеристики померлого: шляхетність походження і старожитність дому; добра слава у краї, повіті, країні, чужих землях; приналежність до лицарського роду, що зафіксовано в літописах. Проповідник радив щодо цього також згадати пращурів померлого як мужів високого стану й гідности; справи, які свідчили би про його лицарську славу. Однією з головних із них він називає захист Вітчизни.

В останню чверть XVI ст. католицька Церква внесла корективи до жанру надгробного казання. 1575 року було опубліковано інструкцію для проповідників *Acta Ecclesiae Mediolanensis*, яка містила поради і щодо погребових казань. Церква рекомендувала не виголошувати похвальних промов на честь померлого. Це дозволяли робити лише з дозволу єпископа. Натомість бажано було розгортати в надгробних промовах теми кінечности людського життя, готовости прийняти смерть тощо¹¹. Для православних авторів ці поради не мали нормативного та обов'язкового характеру, проте вони впливали на східну проповідь через зразки, на які вона орієнтувалася.

Найкраще «почув» поради Медіолянського собору Кирило Транквіліон Ставровецький. «Повченіє на преставленіє вѣчнаго члѣка, надгробное сѣло дшѣ полезно»¹², що ввійшло до *Євангелія учительного* (1619), має метатеретичний характер, адже є зразком «надгробної промови», не присвяченої певній людині. Священики, прочитавши текст, могли наслідувати казnodію, скориставшись його напрацюваннями.

В останній проповіді з *Євангелія учительного* проповідник розгортає тему марноти марнот і гріховности людини. Текст починають два епіграфі: перший – із Еклезіяста про плач і радість, смерть і буття, смерть як сон. Другий – із Євангелія від Йоана про тимчасове та вічне життя і тимчасову та вічну смерть. Далі вміщено фрагмент зі згаданого Євангелія (зачало 16) про загальне воскресення та про суд Божий.

¹⁰ Касіян Сакович. Матерія для учинення подякованя при погребѣ якого зацного человека, с. 42.

¹¹ K. Panuś, ks. *Historia kaznodziejstwa*. Kraków 2007, с. 235.

¹² Кирило Транквіліон. *Євангеліє учительное*. Рохманів 1619, арк. 170 зв.–176.

Повчання отця Кирила складається з трьох частин, із яких першу присвячено темам марноти теперішнього віку та смерти грішника; другу – темі долі праведника на тому світі; третю – темі загального воскресення. У першій частині проповідник розвиває ідею рівності людей усіх станів і родів діяльності перед смертю. Проповідник називає царів, воїнів, князів, пияків, тиранів, катів, прихильників дорогого вбрання, коштовностей і парфумів, молодих, старих, риторів, мудреців. Автор опредмечує та деталізує загальні поняття: люди, світ, багатство тощо. Проповідь вирізняється картинністю й візуальністю. Скажімо, Транквіліон Ставровецький малює прихід грішника на той світ. Це натуралістична картинка, впорядкована за принципом бінарних опозицій, тобто автор змальовує те, що грішник побачить спереду та позаду себе, ліворуч і праворуч, над головою та під ногами. Далі проповідник із різних боків характеризує «смерть». По-перше, це – персоніфікована істота з ампліфікованим портретом (злодій, лев, готовий пожерти, лев неситий). Проповідник наводить приклади людей, котрі не думали про смерть: допотопне людство, содомляни, Датан із Авироном, Авесалом, Єзавель. По-друге, смерть – це послідовність дій для людини, котра відійшла. Кінцевий пункт подорожі грішника – вічна темниця. Зрозуміло, що емоція страху – головна в дискурсі Транквіліона Ставровецького, який намагається викликати в читача огиду до гріха як підстави для вічної смерті. Бажаний етичний результат для проповідника – плекання чеснот серед його парафіян і покаяння грішників.

У другій частині також використано мотив подорожі й топос дороги. Смерть праведника – це ворота від тління до нетління. Її супроводжує радість переходу від гріха до небесного Єрусалима. Ця смерть легка, бо ангели Божі перебувають поряд. Це – дорога зі землі на небо, до престолу трипостасного Бога, зустріч із Ним, отримання благословення та подорож до місць світлих і спокійних, святе ангельське цілування, радісна зустріч із праведниками. Засновки для такого фіналу – брати участь у церковних таїнствах покаяння, елеопомазання, Святої Євхаристії. Людина в тексті постає в образі подорожнього, цей світ названо готелем, із якого смерть виганяє людину. Основні опозиції тексту: «дочасність і вічність», «земна хатина та небесний град», «тління та нетління», «п'ятьма та світло», «земля та небо».

Третя частина – емоційна і переконлива динамічна картина останнього суду, що містить появу праведного Судді – Господа Ісуса Христа; загальне воскресення з допомогою ангелів; поділ на праведників і грішників; побачення людей у межах групи; розміщення праворуч і ліворуч від Бога. До послідовності «суд» проповідник додав вердикт Судді, перебування грішників у геєнському морі, прикликання праведників Богом,

заповідання їм наслідувати Царство Небесне, перебування їх у Царстві Небесному разом із Богом у радості й славі. Завершує казання молитовний заклик прагнути цього.

Кирило Транквіліон Ставровецький мав послідовників у таких розважаннях. Це – *Казання погребное в посполитості над умершим*¹³. Його введено до «Требника» Петра Могили, що був виданий 1646 року. Більша частина казання відповідає темі епіграфа з книги пророка Єремії та розгортає тему смерті. Казання насичене прикладами і з Біблії, і з античних джерел (Сенека та Плутарх). Автор посилається також на твори Йоана Дамаскина, Григорія Ниського, апостола Павла, царя Давида й ин.

Автор казання радить вихваляти померлого винятково як людину воцерковлену, котра трималася православ'я, а це є засадою для досягнення Царства Небесного та, ширше, спасіння. Померла людина за життя розвивала таланти, якій їй дав Бог; часто і щиро калялася на сповіді. Закінчується казання молитвою за померлого з проханням прийняти його душу.

Така сама загальна проповідь є і в Лазаря Барановича у «Трубах» (1674)¹⁴. Це – теж розважання на тему смерті посполитого. Головна думка – «Памятай про смерть». Тему смерті Лазар Баранович поєднує з темою відкуплення, наголошуючи, що для цього однаково важливі й справи, і віра.

Епіграф до проповіді на похорон священика¹⁵ задає головну думку тексту: «Образы вывайте стада, павшуща Пастырей начальнику, приймете необъядельный славы венец»¹⁶. Спочатку проповідник нагадує реципієнтам про марнотність і скінченність життя відомими топосами, називаючи його комедією, виставою, торговицею, полюванням, війною та вітром.

У тексті вибудовано типовий образ пастиря, котрий є носієм новозавітного етичного ідеалу, а відтак і зразком для наслідування в чистоті й у непорочності, в послуші, в терпінні, у тверезості, в нехтуванні матеріальними цінностями. Корпус текстів, на які посилається автор, представлено чотирма Євангеліями та посланнями святих апостолів.

Баранович наголошує, що померлий священик вірою та справами досягнув Царства Небесного. До категорії «справ» проповідник відносить

¹³ Казання погребное в посполитості над умершим // *Євхологїон, або молитво-словь, или требник*. Київ 1646, с. 935–946.

¹⁴ Лазар Баранович. Слово над умерлым всяческим // його ж. *Трубы словес проповьдных*. Київ 1674, арк. 318–321 зв.

¹⁵ Там само, арк. 315–318 зв.

¹⁶ Там само, арк. 315.

суспільну діяльність, пов'язану з тривалістю життя: «Всакій санъ краткость живота своего себѣ измѣрлетъ: Кто Скпетромъ, кто Жезлом, кто Бѣлвом»¹⁷.

У проповіді через риторичні прийоми євангельський матеріал набуває доказової сили, при цьому частину сенсу в текст інтегровано з культурної традиції. За посередництвом образу священника відбувається перенесення новозавітного етичного ідеалу в площину морально-етичних цінностей українського суспільства II пол. XVII ст.

Таким чином, то були проповіді, не присвячені конкретній людині. Вони мають узагальнювальний характер і свідчать про автора як про риторика чи гомілета, котрий радив, як і що сказати на похороні посполитої людини або священника.

Погребові казання, присвячені певній особі, відомі в Україні з I чверти XVII ст. Це – *Поученіє при погребѣ Софіей княгині Чарторыской* (1618) Лаврентія Зизанія, *Kazania na pogrzebie Wasila Wasilewicza Galiczyna* (1619) Леонтія Карповича; *Казанье на честный погреб Леонтия Карповича* (1620) Мелетія Смотрицького, його польськомовна редакція *Kazania na pogrzeb Leontego Karpowicza* (1620); *Казанье на честном погребѣ блаженного мужа Елисея Плетенецкого* (1624) Захарії Копистенського. Практично всі ці тексти містять панегіричний елемент.

У *Казанні* Мелетія Смотрицького¹⁸ помітно вплив і віленської погребової культури, й освіти автора, здобутої в європейських академіях і університетах. Уже в назві, як було заведено в польсько-литовських виданнях, названо ім'я та посаду померлого: «*Оца Леонтия Карповича, номината Епкопа Володимирского и Берестийского: архимандрита Виленского*»¹⁹. Тут само є й інформанти щодо автора проповіді, місця (Вільно) та часу її виголошення (року 1620, листопада, дня 2).

Казання має два епіграфи: цитати зі 111-го псалма Давидового «*Во память вѣчнуъ будетъ Праведник, въ слѣху неувонтъся*»²⁰ та книги Премудрости Соломонової. Перед проповіддю вміщено присвяту митрополитові Київському Йову Борецькому. У вступі – роздуми про всемогутність Бога і на тему смерті у стилі християнського оптимізму: «*Икъ людемъ смѣтное, але якъ благочестивымъ обѣщанное прѣставленіе*»²¹. Завдання проповідника – нагадати про «*несмертєльнн цноты*» померлого.

¹⁷ Там само, арк. 316.

¹⁸ Мелетій Смотрицький. *Казанье на честный погреб пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтия Карповича*. Вільно 1620.

¹⁹ Там само, титул.

²⁰ Там само, арк. 121.

²¹ Там само, арк. 128.

Казання на погреб Леонтія Карповича містить ознаки текстів такого жанру і католицьких авторів, і протестантських. Мелетій Смотрицький, дотримуючись католицьких правил, уміщує довгу рефлексію про життя і смерть. Життя автор диференціює на життя реальне, життя ласки та життя слави. Ця схема працює й у другій – панегіричній – частині проповіді. Мелетій Смотрицький підкреслює, що Леонтій Карпович народився від благочестивих і побожних батьків, що він є сином священника, походить зі шляхетської родини Пінського повіту, перебував у в'язниці через видання полемічного твору. Багатство біографічних даних було характерним для протестантських погребових казань, які й тепер часто слугують основним джерелом життєписів певних людей.

На рівні «життя ласки» виокремлено – як головну подію – хрещення. На рівні «життя слави» наголошено гідність єрея та обов'язки архимандрита. Автор ідеалізує його і навіть сакралізує, підкреслюючи, що не перебільшує в характеристиках. Отець Леонтій – «мужъ свѣтъ», «пречестный учитель», «свѣчанный короною Исповѣдниковъ і Жучениковъ»²². Він сповідник самою істотою, а мученик – через перебування у в'язниці. Померлий отримує похвалу за побожне та боголюбиве життя, яке пройшло у богоспілкуванні через постійну молитву та читання. Мелетій Смотрицький показує отця Леонтія як взірця аскетичного способу життя і наголошує на його чеснотах, підкреслюючи, що він пішов за Христом, обравши чернече життя. Часто, як і в польських панегіриках, Мелетій Смотрицький ампліфікує позитивні риси чи чесноти померлого: «Духовенъ, прикладный, учительный, цѣломудрый, братолюбивый, снисходительный»²³. Час від часу автор намагається підкреслити, що не може належно висловити всього доброго, що зробив о. Леонтій. Погана слава не торкалася померлого, а про хорошу можуть свідчити парафіяни, монастирська братія, мешканці Вільна. Прославлено Леонтія Карповича і за його діяльність єрея, а саме: він повчав і усно, і письмово, був добрим пастирем, ніщо не могло перешкодити виконувати священничий обов'язок (ані слабкість здоров'я, ні холод, ані негода). Як архимандрит він був зразком для братії у звичаях, у побожності, в чистоті життя. Біля нього гуртувалися, як біля батька. Був справедливий, гідний місця архимандрита. Залишив славу засновника монастирів.

Автор називає його взірцем готовости до смерті: він причастився Христових тайн. Утішителькою його була Діва Марія, а надією – Ісус

²² Мелетій Смотрицький. *Казанье на честный погреб пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтія Карповича*, арк. 129.

²³ Там само, арк. 143.

Христос. Помер як праведник. Наприкінці автор використовує апокаліптичну топіку, згадуючи Царство Небесне як місце перебування цього праведника і називаючи Леонтія Карповича «дѣлателем Господня жатвы»²⁴, а ченців – його духовними синами. Очевидно, що постійна молитва, аскетичний спосіб життя, ретельне виконання обов'язків єрея та настоятеля монастиря, проповідницька діяльність, величезний авторитет іще за життя витворили сприйняття отця як небесного чоловіка. Він був похований у Свято-Духівському храмі, та канонізації так і не відбулось. Отже, в цій проповіді є і розважання, й біографічні дані, й похвала.

Казанье на честном погребѣ блаженногo мужа Єлисея Плетенецького за авторством Захарії Копистенського побудовано як тематичну алегоричну проповідь. Вона починається з епіграфа двома мовами (грецькою та слов'янською), взятого зі зачала 14 Четвертої книги Царів: «Єлисей разколѣа волѣзну своєю, єю же и обѣре, и снїидє к немѣ Іоакѣ црѣ Іилѣвѣ, и плакаса надѣ лицемѣ єго, и рече: Очѣ, Очѣ, колеснице Іилѣва и снѣзникѣ єа»²⁵. Паралель «пророк Єлисей – архимандрит Єлисей» задекларовано у вступі й розгорнуто впродовж цілого казання. У тексті виразно виокремлено три частини: перша – плач над померлим, друга – похвала отцеві Єлисею Плетенецькому, третя – прощання з померлим. Першу частину казання автор писав під гаслом «Пам'ятай про смерть і готуйся до неї». Друга частина показує отця Єлисея як людину, гідну похвали за критерієм шляхетства, яке Захарія Копистенський розуміє та пояснює в духовному вимірі, ніби іронізуючи з тих, хто хизується таким походженням. Автор стверджує, що шляхетство для людини полягає у збереженні образу та подоби Божої, в дотриманні православної батьківської віри, в обізнаності у філософії та богослов'ї, в опірності до гріхів. Далі автор вирізняє чесноти, за які померлий є гідним похвали. Він був отцем народів; єреєм, котрий дбав про паству та сумлінно виконував свої обов'язки; виростив духовних синів; провадив побожне життя. Від загальної схеми похвали проповідник переходить до подій життя померлого, згадуючи його перебування в лаврі, активну участь у її розбудові та в «помноженню всего Православія»²⁶. Головними здобутками Єлисея Плетенецького у старості стали заснування лаврської друкарні та папірні в Радомишлі.

²⁴ Мелетій Смотрицький. *Казанье на честный погреб пречестного и превелебного мужа господина и отца Леонтія Карповича*, арк. 153.

²⁵ Захарія Копистенський. *Казанье на честном погребѣ блаженногo мужа Єлисея Плетенецького // Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.* Київ 1924, с. 111.

²⁶ Там само, с. 113.

Кар'єра архимандрита, за проповіддю, для Єлисея Плетенецького почалася 1595 року в Пінську, в «монастиру Лѣщинском»²⁷. У вересні 1599 року він став архимандритом Печерської лаври, де і прожив 25 літ, прославивши це місце. А загалом, печерський архимандрит прожив 70 років. Проповідник хвалить о. Єлисея за святе праведне повстримне життя, за його виконання церковного правила. Як окремих пункт автор виокремлює пам'ятання архимандрита про смерть і підготову до неї (зробив собі труну та надгробок). Учинком Єлисея Плетенецького, вартим уваги казної, є прийняття великої схими, внаслідок чого було змінено його ім'я: на Євфимій. Важливим видом діяльності архимандрита названо підготову проповідників. Як позитивний учинок померлого визначено те, що він сам визнав наступника на посаду архимандрита. Захарія Копистенський наголошує на тому, що покійний був добрим управителем церкви та монастиря. Третю частину казання присвячено прощанню з померлим. Проповідник називає тих, хто це робить, спочатку згадуючи духовних осіб, а далі – світських. При цьому автор радить усім пам'ятати про смерть. Прикінцева частина проповіді – це прохання до Бога за упокоєння о. Єлисея з усіма святими, за перебування його по Страшному суді з праведниками, за вічне життя для нього, за вінець і Царство Небесне²⁸.

Ігнатій Оксенович Старушич виголосив 1641 року панегірик на погребі князя Іллі Святополка-Четвертинського. «Казанье погребовое» було видано в Києво-Печерській лаврі того самого року. Воно є зразком сарматського бароко й містить герб князів Святополків-Четвертинських, епіграму на нього, посвяту батькові померлого Стефану та саме казання²⁹. Володимир Кречотень оцінив роботу автора дуже високо, зазначивши, що той якнайкраще скористався нагодою, щоби висловити вимоги та надії «могилянської партії» щодо решток православних магнатських родів і змалювати «образ позитивного героя», гідного бути взірцем належної життєвої поведінки для українсько-білоруських православних аристократів³⁰. Кречотень також стверджував, що це була «вже повноцінна й майстерно укладена барокова проповідь, побудована на розгор-

²⁷ Захарія Копистенський. Казанье на честном погребѣ блаженного мужа Єлисея Плетенецького, с. 119.

²⁸ Там само, с. 125.

²⁹ В. Кречотень. До історії української барокової учительсько-ораторської прози. Казання Ігнатія Оксеновича Старушича на погребі князя Іллі Святополка Четвертинського // *Українське літературне барокко*. Київ 1987, с. 244–271.

³⁰ Там само, с. 250.

танні та варіюванні образу шати – образу, видобутого оратором з «гербового клейноду»³¹. Нарація казання виростає з перетину двох топосів: зображення шати і прослави людини. Князь Ілія відомий старожитністю свого роду, який автор виводить від князів Рюрика, Ігоря та Святослава. Рід має цісарську кров від грекині Анни та Володимира Мономаха; він поріднився з польськими королями і з російськими царями. Другим пунктом прослави постає суспільна діяльність померлого, а саме послуги польському королеві, відвага у бою, мудрість на сеймах. Окрім того, чеснотами Ілії названо освіченість, братолюбство, вроду, невинність. Змальовано образ у зіставленні з літературними прецедентами. Скажімо, перемога польського війська над козаками – як звитяга Давида над Голіятом. Чесноти померлого показано такими, що переважають відомі зразки: дружбою перевищує приязнь Геркулеса з Філокетом. Третій пункт – християнські побожні вчинки: тримався православної віри, зберігав чистоту, був милосердним і милостивим, готувався до смерти, відвідавши Києво-Печерську лавру та помолившись до Богородиці й печерських подвижників Теодосія й Антонія, висповідався. Казання пересипано прикладами з античної історії та мітології, біблійними оповіданнями. Закінчується воно символічним прощанням князя із усіма через прийом перерахування: з королем, із військом, із митрополитом, із батьком і братами, з товаришами, зі слугами та підданими.

Бароковий характер мають і два погребові слова Антонія Радивилівського, присвячені Варнаві Лебедевичу, ігуменові Межигірському, та Климентію Старушичеві, ігумену Видубицькому, виголошені 1664 року³². Вони не ввійшли до збірників казань. Це – алегоричні проповіді, зміст яких вибудовано на порівняннях: першого – з перснем, а другого – зі зіркою. Продемонструємо це на прикладі одного казання. Автор використовує риторичний прийом цілого та частини, де ціле – Церква, а частина – межигірський ігумен Варнава. Церква постає як персоніфікований образ, що має оздобу: шата – сонце, взуття – місяць, корона – зірки. Усі ці образи мають знаковий характер. Проповідник виписує пластичну картинку: смерть роздягає Церкву, вона знімає сонячну шату, коли помирають митрополити, єпископи й архимандрити; коли помирають посполиті – знімає взуття; коли помирають учителі Церкви – знімає

³¹ В. Крекотень. До історії української барокової учительсько-ораторської прози, с. 250.

³² Антоній Радивилівський. Слово на погреб Варнави Лебедевича // *Антоний Радивилівський, южнорусский проповедник XVII века*. Київ 1894, с. 20–30; Антоній Радивилівський. Слово на погреб Ігнатія Старушича // Там само, с. 30–36.

корону; коли ігумени – знімає перстень. Зрозуміло, що основна паралель казання «перстень – ігумен Варнава», і її розгорнуто в тексті: перстень – оздоба руки, ігумен – оздоба Церкви і т. ін. Закінчується проповідь прощанням із ігуменом.

Таким чином, надгробні промови XVII ст. писали й у формі розважань на богословсько-філософські теми, й у вигляді панегіриків і біографічних викладів. Західні впливи на ці проповіді помітні в кожному тексті. Окремий автор обирав певну модель, за якою вибудовував проповідь. Погребові промови змінювалися разом зі самим жанром проповіді та зі суспільною модою. Вони найкраще інформують і про літературні смаки, і про ідеал людини того часу. Вона мала бути побожна, наділена чеснотами, воцерковлена, якісно виконувати свої обов'язки, захищати Вітчизну.

Безперечно, багатство матеріялу з цієї теми заслуговує на окреме монографічне дослідження. Та вже зараз ми можемо констатувати, що твердження про українську проповідь I третини XVII ст. як винятково «візантійсько-слов'янську» потребує ретельної ревізії.

Funereal Sermons of Ukrainian Preachers in the 17th century

Olena Matushek

The author of this article considered a funereal sermon of Kyrylo Tranquillon Stavrovetsky from his book *The Didactic Gospel* [Yevanheliye Uchytelnoye] (1619). She arrived at the conclusion that this text bears clear signs of the influence of Catholic preaching. To be more precise, the structure of this sermon contains reflections on philosophical and theological topics. The artistic features of the text are constituted by pictorial depictions, antitheses, personifications, travel motif, road topos. Stavrovetsky's text is analyzed in the wide context of similar Ukrainian sermons of the 17th century. Among them are the preachings of Cassian Sakowych, Meletiy Smotrytsky, Zakhariya Kopystensky, Petro Mohyla, Ioanykiy Halyatovskiy, Lazar Baranovych.

Keywords: Baroque homily, funereal sermon, Sarmatian ideal.